

ב. הברכות האמצעיות של תפילות שבת

בכל יום חול מתפללים אותה תפלת עמידה ("שמונה עשרה") בערבית ובשחרית ובמנחה, וגם בימים טובים שלוש תפילות אלה שוות הן ורק תפילת המוסף שונה קצת, שהיא כוללת בברכה האמצעית גם את קרבן היום ובקשות השייכות לו. התפילה הנוספת ביום הכיפורים (נעילה) — גם היא חזרה על שאר תפילות היום, והשינוי העיקרי בה הוא רק בוידוי שלאחר התפילה. הברכות האמצעיות בכל אחת מתפילות אותו היום בחול ובחג שוות בהתחלתן, בסיומן וברוב המבנה שבתוכן.

לא כן בתפילות שבת. לארבע התפילות; ערבית, שחרית, מוסף ומנחה — נמצאות בסידור ברכות אמצעיות שונות זו מזו. אך למרות השינויים במלים וגם בתוכן, המבנה שלהן אחד במידה רבה.

בדרך כלל הברכות האמצעיות של שבת מורכבות מפסקאות אלה:

(א) על השבת, יום מכובד מכל הימים

(ב) פסוקי שבת מן התורה

(ג) פיסקא נוספת

(ד) בקשה וחימה.

הפיסקא הראשונה שבכל אחת מן התפילות, מדברת על השבת, היא באה להסביר במה (או מדוע) נבדל יום זה מכל הימים. בתפילת ערבית התשובה היא, מפני שבשישה ימים נבראו השמים והארץ, ואז טבעי הוא שהפסוקים הבאים אחרי זה יהיו "ויכולו השמים" מספר בראשית, מפרשת בריאת העולם. מצד זה שבת היא "זכרון למעשה בראשית" ויש לה הוראה קוסמית, הנוגעת לכל העולם וקודמת להתהוות עם ישראל ובחירתו.

בשחרית הפיסקא הראשונה מתחילה במלים "ישמח משה", אך אינה מתכוונת לספר על משה ומחוחו, אלא על שמירת שבת שנצטוו עליה בסני ונכתבה בשני לחות אבנים. טבעי היה איפוא שהפסוקים הבאים אחרי זה

1 "תכלית מעשה שמים וארץ" פירושו "סיום, שכלול" כמו "ויכולו השמים" ויכול אלהים, אבל יש לו גם כוונה צדדית של "תכלית-מטרה": בשביל השבת נבראו כל מעשי שמים וארץ.

יהיו "זכור את יום השבת לקדשו" מתוך עשרת הדברות שבפרשת יתרו שנכתבו על הלוחות. אבל בסידור הובאו פסוקים אחרים ("ושמרו בני ישראל את השבת") — גם הם מס' שמות (פרק לא, טז-יז), אך מפרשת "כי תשא". צריך להסביר, מדוע בחרו מסדרי התפילה בפסוקים אלה דווקא. אולי מפני שבעשרת הדברות מדובר אל בני ישראל בלשון נוכח (בגוף שני), אך לא נאמר בהם בפירוש אל מי מדברים הפסוקים, בשעה שבפסוקי "ושמרו" נזכרים "בני ישראל" פעמים אחדות ובהדגשה. וסוף סוף גם פסוקי "ושמרו" יש להם קשר למתן תורה ולהורדת הלוחות, שהרי הפסוק הבא מיד אחריהם הוא "ויתן אל משה — — שני לוחות הברית".

לפי זה, שהשבת כתובה בלוחות הברית, הוראתה של השבת היא לאומית, מיוחדת לישראל — הנימוק המתאים פה אינו זה הכתוב בדברות שביתרו ("כי ששת ימים וכו' על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו"), כי אם הכתוב ב"שמור את יום השבת לקדשו" בואתחנן ("זכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויוציאך — — על כן צוך ה'א לעשות את יום השבת"). הפעם השבת איננה "זכרון למעשה בראשית", אלא "זכר ליציאת מצרים". (את שני הביטויים אנחנו מזכירים בקידוש היום בליל שבת).

נמצא שמצד בריאת העולם השבת היא מבורכת ומקודשת ("ויברך — — ויקדש" בויכולו — "וברכתו — — וקדשתו" בערבית) והיא עניין קוסמי, אך אינה מצווה עדיין; ומצד מתן תורה והלוחות היא מצווה לישראל, והיא עניין לאומי.

(שים לב שביתרו, ששם הנימוק הוא בריאה העולם נאמר בסוף "על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו", ובואתחנן שהנימוק הוא שם היציאה מבית עבדים נאמר בסוף "על כן צוך ה' אלהיך לעשות את יום השבת").

מעתה מובן שדווקא בתפילת שחרית יש מקום לפיסקא נוספת המדברת על ייחוד השבת לישראל ("ולא נתתו ה'א לגויי הארצות... כי לישראל עמך נתתו באהבה").

תפילת מוסף מתבססת על מה שאמרנו בשחרית. לא זו בלבד שהשבת מיוחדת לישראל — יוצאי מצרים ומקבלי התורה — בכל מקום שהם, אלא היא גם קשורה במרכזם הגיאוגרפי של ישראל, בבית המקדש אשר בירושלים. לא רק בבתיהם הפרטיים של כל ישראל השבת היא "יום זה מכובד מכל ימים", "יום זה לישראל אורה ושמחה", אלא גם בביתו של הקב"ה כביכול, בבית המקדש, השבת גורמת לסדר יום שונה מכל הימים. בו ביום שובתת עבודת הקרבנות המרובה בכל הימים. בימות החול מביאים יחידים מלבד נדריהם ונדבותיהם גם חטאות ואשמות וכו', והציבור דואג לכך שלא יהיה המזבח ריק מכל קרבן, וביום טוב מרובים הקרבנות — שלמי חגיגה ועולות

ראיה — שעולי הרגל מביאים ("איש כמתנת ידו"), ובשבת שורר שקט בכל השטח הרחב של העזרה² ואין מקריבים אלא את שני התמידים — אחד בבוקר ואחד בין הערבים — שאינם בטלים בשום יום ("עולת התמיד") וביניהם שני כבשים בני שנה תמימים, שהם קרבן מוסף של שבת. גם החלפת שתיים עשרה החלות של לחם הפנים שעל שלחן הזהב והקטרת הלבונה שעל הלחם הן מן העבודות המיוחדות לשבת, אבל מלבד זה אין קרבנות קרבים בשבת ועבודת המזבח שובתה. ובוודאי ביום זה באים אנשים רבים אל חצר המקדש ("מדי שבת בשבתו") להשתחוות ולהתפלל, להודות לה' ולומר לשם עליון (תהלים צב — מזמור שיר ליום השבת).

את התמונה הזאת של שבת שבבית המקדש, במרכזם של ישראל, מעלה תפילת מוסף. הפיסקא הראשונה שבה היתה מצויה בנוסחאות שונות³ וב-סידורינו היא מתחילה "תכנת שבת רצית קרבנותיה"⁴ שעשרים ושתים מלותיה הראשונות מתחילות באותיות א"ב בסדר הפוך (תשר"ק) וברוב הנוסחאות (לא בנוסח אשכנז) ההמשך אחרי אות א' הוא: אז מְסִינִי לְצִטוֹ צוֹיִי פְעִלְיָה כְּרָאוֹי — חמש מלים המתחילות באותיות מנצפ"ד.

הפסוקים המובאים הם פסוקי המוסף ("וביום השבת שני כבשים") מפרשת פינחס בחומש במדבר (כח, ט-י).

גם במוסף ישנה פיסקא נוספת, היא פיסקת "ישמחו במלכותך", שתוכנה הוא עוֹנֵג שֶׁבֵּת, כִּי עֲכָשׁוּ, עִם יְצִיאָה מִבֵּית הַכִּנֹּסֶת בְּבֹקְרוֹ שֶׁל שַׁבָּת, מְגִיעַ הַזֶּמֶן הַעֵיִקְרִי שֶׁל עוֹנֵג שַׁבָּת⁵ ולכן הושמה הפיסקא הזאת במוסף, ואף ביום טוב שמתפללים בו מוסף של חג ומזכירים של שבת בתוכו, מוסיפים בו פיסקת "ישמחו במלכותך", אף על פי שאר הפיסקאות המיוחדות לשבת נשמטות כולן.

2 זכור שהפסוק (שמות לה, ג) "לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת" בא להוציא בפירוש את המקדש מכלל איסור הבערת אש בשבת.

3 בסדר התפילות של הרמב"ם תמצא נוסחא המתחילה "למשה צוית", והיא נמצאת בסידורי הספרדים והתימנים.

4 את שני המשפטים הראשונים שבנוסחתנו אפשר לפרש בשני אופנים:
תכנת שבת רצית קרבנותיה
צוית פרושיה
עם סדורי נסכיה:

או ששתי השורות שבימין שייכות זו לזו (תכנת שבת צוית פרושיה) וכן שתי השורות שבשמאל (רצית קרבנותיה עם סדורי נסכיה) — או שיהיה פירוש השורה התחתונה כך: צוית פרושיה (איסורי מלאכות בשבת) עם — למרות זה — שסידרת נסכיה ואמרת להקריב בשבת קרבנות במקדש. "עם" במובן של "למרות" מצוי בסגנון מאוחר ("עם כל זה אחכה לו").

5 מצד הדין "כבוד יום קודם לכבוד לילה" וסעודת שחרית של שבת גדולה וחשובה מסעודת ליל שבת.

בנוסחאות אחרות (חוץ מנוסח אשכנז) נמצאת הפיסקא "ישמחו במלכותך" גם בערבית ושחרית, אך בשום נוסח איננה במנחה. אפשר להסביר את חילופי הנוסחאות בכך, שנוסח אשכנז הביא את הפיסקא הזאת רק במוסף, כי הוא קרוב לזמן העיקרי של עונג שבת (ולכן גם נוסחאות אחרות כללו אותו גם במוסף של יו"ט שחל בשבת, אך לא בתפילות אחרות), ושאר הנוסחאות הביאו את הפיסקא גם בערבית ושחרית, שסוף סוף גם הן זמנו של עונג שבת. אך בשום נוסח אין "ישמחו במלכותך" במנחה של שבת⁶, שהיא קרובה כבר לסיומו של היום, ואינה מדברת עוד על השבת שאנחנו עומדים בה, אלא על השבתות כולן באופן כללי.

הפיסקא הראשונה של מנחה מתחילה "אתה אחד ושמן אחד ומי כעמך ישראל וכו'" ועוברת לדבר על השבת, אך קשה יהיה לנו להגדיר על איזה עניין מסויים מענייני שבת היא סובבת. נושאה הוא נפש השבת, השבת האידיאלית, העולם שכולו שבת.

מובן שלמבוא כזה אין פסוקי תורה מתאימים. התורה מלמדת אותנו איך להתנהג, מה לעשות ומה לא לעשות (על כן שמה "תורה" = הוראה), אך בדרך כלל אינה עוסקת בעתיד לבוא ובמה שהוא מחוץ לעולמנו של עכשו. אולי אפשר היה למצוא פסוקים מתאימים בדברי הנביאים ובכתובים, אך בתורה אין למצוא כזאת ומנחה של שבת נשארה בלי "וכן כתוב בתורתך". הברכה האמצעית של מנחה מורכבת אפוא משתי פיסקות בלבד: (א) המבוא ("אתה אחד"), (ב) הבקשה ("אור" רצה במנוחתנו).

הבקשה, שהיא הקטע האחרון של כל אחת מן הברכות האמצעיות — לא כולה מיוחדת לשבת. שתי המלים הראשונות ("רצה במנוחתנו") הן שבתיות, ואותן מוסיפים גם בתפילות יום טוב, אם הוא חל בשבת. שאר המלים משותפות לכל התפילות, שאין בהן שמונה עשרה ברכות (כלומר גם לשבת, גם לרגלים, גם לראש השנה ויום הכיפורים) והן הבקשות הבאות במקום הברכות האמצעיות של חול (עי' בעמוד 173): "קדשנו במצוותיך ותן חלקנו בתורתך" — הן במקום הבקשות לצרכים רוחניים; "שבענו מטובך" — בקשות לצרכים גשמיים (רפואה ופרנסה); "ושמחנו בישועתך" — בקשה אחת לכל הצרכים הלאומיים; לבסוף הבקשה חוזרת לצרכים רוחניים — "וטהר לבנו לעבדך באמת" — כדי לעבור לענינים מיוחדים לשבת: "והנחילנו... באהבה וברצון שבת קדשך וינוחו בה וכו'", כי צריך להזכיר מעין החתימה סמוך לחתימה: "ברוך אתה ה' מקדש השבת".

6 ומכאן שאין נכון לקרוא בשם "עונג שבת" דווקא למסיבה של סעודה שלישית קריב כמוצאי שבת. עונג שבת מקומו בשאר סעודות, אך לא במסיבה זאת, שתוכנה רב ועשיר, אך אין לצינינו בשם "עונג".

אליעזר אלינר

שים לב: במקום "רצה במנוחתנו" בשבת תבוא בדגלים בקשה לששון ולשמחה ("והשיר אנו"); בראש השנה — "מלוך על כל העולם וכו'"; ביום הכיפורים — "מחול לעוונותינו וכו'". במקום הסיום "והנחילנו... באהבה וברצון" נבקש ברגלים "והנחילנו... בשמחה ובששון" (ואם חל יו"ט בשבת נאחד את שניהם ונקדים של שבת); בראש השנה — "כי אתה אלהים אמת ודברך אמת וכו'"; ביום הכיפורים — "כי אתה סלחן לישראל וכו'"; ותמיד תבוא מיד אחרי זה החתימה המתאימה: "בדוך אתה ה' מקדש...".

הסיכום של ניתוח תפילות השבת יכול להינתן בצורת טבלא:

1-3 שלוש ראשונות

4. הברכה האמצעית

במנחה	במוסף	בשחרית	בערבית	
"אתה אחד" (שבת שלעתידי לבוא)	"תכנת שבת" (בית המקדש והקרבן)	"ישמח משה" (מתן לוחות הברית)	"אתה קדשת" (בריאת העולם)	א. מבוא
_____	"וביום השבת" במדבר — פנחס	"ושמרו" משמות — כי תשא	"ויכולו" מבראשית	ב. פסוקי תורה
_____	"ישמחו במלכותך" (עונג שבת)	"ולא נתתו" (יחוד השבת לישראל) (ובקצת נוסחאות גם "ישמחו")	(בקצת נוסחאות: "ישמחו")	ג. פסקא נוספת
"רצה במנוחתנו"	"רצה במנוחתנו"	"רצה במנוחתנו"	"רצה במנוחתנו"	ד. הבקשה

5-7 שלוש אחרונות